

Տ. ՇԱՀԵ Ծ. ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԱՆԱՆՅԱՆ

ՍՈՂՈՄՈՆԻ ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻՆ

(Ս. Գրիգոր Նարեկացու կողմից աստվածաշնչյան անվավեր գրքի
օգտագործման մի օրինակ)

Բանալի բառեր՝ Սբ. Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան Ողբերութեան, անվավեր գրականություն, Սողոմոն թագավոր, ապաշխարություն:

Նարեկ մատյանի ուսումնասիրությունը, կարելի է ասել, հայագիտության ամենաբեղմնավոր ոլորտներից մեկն է: Ս. Գրիգոր Նարեկացու ստեղծած երկին անդրադարձել ու շարունակում են անդրադառնալ թե՛ աստվածաբանները, թե՛ բանասերները, թե՛ փիլիսոփաները, թե՛ լեզվաբանները և թե՛ նույնիսկ (սա բավական նոր երևույթ է) բժիշկ-հոգեբանները: Սակայն, հակառակ այսօրվա ուսումնասիրված լինելուն՝ Նարեկ մատյանում կիրառված սկզբնաղբյուրների վերհանման առումով, արդի նարեկագիտության մեջ դեռ բավական շատ բան կա անելու: Սույն հոդվածը նվիրված է այդպիսի սկզբնաղբյուրներից մեկի քննարկմանը, որն իր բնույթով ու բովանդակությամբ, թերևս, Նարեկ մատյանի կենտրոնական թեմայի՝ ապաշխարության տեսական-աստվածաբանական հիմքերից մեկն է: Խոսքը Ի Մեկնութենէ Մնացորդաց վասն ապաշխարութեան Սողոմոնի խորագրով անվավեր գրվածքի մասին է, որի ազդեցության և ուղղակի մեջբերման հետքերը նկատելի են Նարեկի ԽԸ գլխում:

Ինչպես արդեն նկատում է այս անվավեր երկի քննական բնագրի հրատարակիչ Մայքլ Սթոունը, ի մեկնութենէ արտահայտությունը վերաբերում է Եփրեմ Ասորուն վերագրված Մնացորդաց գրքի պատումի հիման վրա ստեղծված անվավեր մի երկի մեկնությանը, քանի որ բնագրում Սողոմոնի ապաշխարության երկու դրվագներից հետո դրված է Եփրեմ Ասորուն վերագրված մեկնությունը¹: Ըստ Սողոմոնի ապաշխարության մասին պատմող անվավեր գրվածքի՝ իմաստուն արքայի ապաշխարությունը փոխանցվել է երկու տարբեր պատումներով².

¹ Տե՛ս **M. E. Stone**, *Selected Studies in Pseudepigrapha and Apocrypha, with Special Reference to the Armenian Tradition*, E. J. Brill: Leiden–New York–København–Köln, 1991, pp. 61-64:

² Տե՛ս ամֆ. էջ 66-67:

ՏԱՐԲԵՐԱԿ Ա

Իսկ Սողոմոն արար իւր կանայս բազումս, եւ թն հարիր,.... եւ յայտնապէս պոռնկեցաւ դէմ յանդիման տաճարին եւ թշնամեացն իւրոց: Բայց եղեւ նմա ժամ պարապոյ ի սենեկի իւրում խորհեցաւ ի միտս իւր յիշեալ զպատուէր հար իւրոյ Դաւթի. Գնալ քեզ, ասէ, ի ճանապարհս Տեառն եւ յարէնս Մովսիսի ծառայի նորա: Իբրեւ յիշեաց զպատուէրս հար իւրոյ, եւ զժամ մահուն Դաւթի, ելաց նա ի խորոց սրտէ իւրմէ մինչեւ ոռոգանել զսենեակս եւ զմահիճս իւր ի տան ձմերոցաց արքայութեան իւրոյ: եւ եդ սահման ապաշխարութեան անձին իւրոյ զդուրս սենեկի իւրոյ ինքնին բանալ առանց բացողին....

Այս գրվագների մասին մեկնությունները քաղված են Եփրեմ Ասորուն վերագրված՝ Մնացորդաց գրքի մեկնության երեք հատվածներից.

ՀԱՏՎԱԾ Ա

Երանելի Եփրեմ ասէ այսպէս. Եթէ Սողոմոն իմաստունն յետ մեղացն եւ հեռանալոյն յԱստուծոյ ի խաբից կանանցն, յաւուր միում նստէր ի ձմերոց՝ ի տան հար իւրոյ Դաւթի, եւ յիշեաց զպատուիրան նորա ի ժամ մահուն, եւ եմուտ ի սենեակ իւր, եւ ելաց առաջի Տեառն լալիւն մեծ, եւ եդ սահման անձին իւրոյ լալ մինչեւ ի դուռն սենեկին, առանց ձեռին բացցէ զոր այլքն ասեն փակեսցի. բայց բանալն է ի դէպ նշանակ լինել բացման դրան ողորմութեան Աստուծոյ. որպէս եւ եղեւն: Զի բացաւ դուռն սենեկին ինքնին.

ՏԱՐԲԵՐԱԿ Բ

Ըստ այլում այսպէս: Իսկ Սողոմոն ի վերայ այսքան յանցանաց ի մեծի տրտմութեան եղեալ, անյուսու-թեամբ կոշեաց զսենեկապետ իւր եւ հրամայեաց այրել զբազմութիւն գրոց իւրոց զոր էր խաւսեալ ի շնորհաց հոգւոյն եւ նորա արարեալ զհրամանն. ապա հարցեալ Սողոմոնի եթէ Զի՞նչ տեսեր. եւ նա ասէ. Լոյս անբաւ ընդ բոցոյն վերացաւ յերկինս. եւ նա վասն այնր ելաց ի խորոց սրտէ իւրմէ:

ՀԱՏՎԱԾ Բ

Եւ իբրեւ մերժեցաւ նա յօգնակա-նութենէ Տեառն, հրամայեաց սենեկապետին իւրոյ հրկէզ առնել զիւր գրեանն՝ որ էին հոգւով գիտու-թեամբ երեք հազար առակաց: Ի մայրիցն Լիբանանու մինչեւ ցզոպայն որ յորմն ելանէ. եւ ի թռչնոց եւ ի գազանաց եւ ի սողնոց. բայց առեալ մասն ինչ թագուցանէր, զոր եւ յետոյ իսկ գրեցին բարեկամքն Եփեկիայի: Եւ իբրեւ հարցանէր Սողոմոն վասն պատուիրանացն հրկի-զութեան, թէ արդարեւ կիզեցա՞ն բո-լոր գրեանն, եւ զի՞նչ նշան հայե-ցածն ցուցանէր: Պատասխանեալ սենեկապետն ասէ. Բորբոքեալ բո-ցոյն՝ հուր կիզանող վերացեալ մտա-նէր ընդ երկնիւք: Պատասխանեալ

Սողոմոնն ասէ. Այն՝ հոգին սուրբ էր որ ազդեալ էր ինձ խօսել զնոսա: Եւ եղեալ յարտասուս՝ զղջացեալ ելաց դառնապէս. եւ համարեցաւ նմա Աստուած յապաշխարութիւն:

ՀԱՏՎԱԾ Գ

... ապա ելեալ արտաքս եւ ասաց ի մտի իւրում, եթէ բազմութիւն գրեանցն իմ պատճառ լինի բազմաց կորստեան, թերանալոյ յԱստուծոյ եւ ի բարեաց գործոց: Քանզի ասեն, թէ նա այն ամենայն իմաստութեամբ ընդէ՞ր մեկնեցաւ ի Տեառնէ, եթէ բարի է պաշտելն զնա: Եւ հրամայեաց հաւատարմաց իւրոց այրել զամենայն գրեանն՝ որք էին ի նմանէ ասացեալքն յառակս եւ յօրհնութիւնս, իբրեւ ութ հազար: Որք եւ տրտմութեամբ ելին յերեսաց նորա, խորհեցան եւ ոչ այրեցին. եւ եկեալ պատմեցին, եթէ լուսով եւ անուշ հոտով լցաւ ամենայն երկիր, եւ ապա հաւաքեալ վերացաւ յերկինս որպէս զաղանի, եւ մտեալ ծածկեցաւ: Եւ լուեալ զայս՝ եհար զնա սիրտ իւր, եւ տրտմեալ ի խղճէ մտացն հեղձնոյր³:

Ս. Գրիգոր Նարեկացին իր Մատյանի ԽԸ գլխում Սողոմոնի ապաշխարութեան «հիշատակարանն» իբրև իր անձնական ապաշխարութեան օրինակ է նկատում.

Այս Սողոմոնի յուսոյ աղերսանք իմոյս առեալ տիպ,
Քանզի ոչ այլ ոք բազմագեղ, որքան զնա ինձ զուգաշաւիղ...
Այլ քանզի սաստիկս եւ քստմնելիս ունի Սողոմոն
Ձդարձին իւրոյ յիշատակարան՝ ինքնապարսաւն կշտամբութեամբ,
Իբր մեռեալ իսկապէս համայն աշխարհիս անձնասիրութեան,
Ձոր եթէ զիսկն ոք նկատեսցէ, Ունայնութեամբքն է իմանալի,
Այլ եւ ի մատեանս քահանայիցն եւ ի գիրս Աքիայ Սիլոնացոյ,
Յորում զփոյթն իւրում ընթացիցն արտասուելիս իմն յեղանակէ...
Ձայս ամենայն մասունս բանից խոստովանական կանոնադրութիւն
Ի սիրտս բնաւից նախասերմանեաց ժողովողս՝
Կանոնադիր դարձելոց զղջման...
Որ յոգնահոսան արտասուաց ելիւք
Ձմէջ յատակի յարկին հեղեղեալ ապարանիցն իւր խրախճանութեան՝
Սաստկակսկիծն ապաշաւանաւք,
Հաւրն կրիցն գերազանցեաց՝ ողորմելի ոգւոյն հեծութեամբ:

Մատյանի լուծմունքներում և մեկնություններում⁴, ինչպես նաև արդի որոշ թարգմանություններում այս հատվածին տրված բացատրությունները

³ Տե՛ս անդ, էջ 67-68:

⁴ Նարեկի լուծմունքների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Պ. Խաչատրյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ միջնադարը, Ս. էջմիածին, 1996, էջ 240-320:

գրեթէ նույնն են⁵: Այսպէս, Մատթանի որոշ ձեռագրերում այս գլխի համար լուսանցքներում, խորագրի դիմաց, առկա են նշումներ՝ «Առ Սողոմոն», «Սողոմոնի է», «Վասն կռոցն Սողոմոնի Իսրայէլի», «Ի Սողոմոն արքայ» ևն, ինչը վկայում է, որ արդեն միջնադարյան գրիչները հատուկ ուշադրութիւն են հրավիրել այն բանի վրա, որ ԽԸ գլուխն ամբողջութեամբ նվիրված է Սողոմոնին ու նրա ապաշխարութեանը⁶: Միջնադարյան մեկ այլ լուծմունք (ձեռ. ՄՄ 5650) մեկնում է «Այլ եւ ի մատեանս քանանայիցն եւ ի գիրս Ափայ Սիլոնացոյ, Յորում զփոյթն իւրում ընթացիցն արատաւելիս իմն յեղանակէ...» արտահայտութիւնը հետևյալ հետաքրքիր տեղեկութեամբ. «Քահանայք յետ դարձին խօսեցան եւ գրեցին բազում բանս վասն Սողոմոնի եւ բազումք՝ վասն այլ իրի, որ չէ հրամայեալ յԱստուածաշունչ գիրս, բայց պատմութիւն է, եւ յիշեն վարդապետք եկեղեցոյ, Եւսեբի եւ այլք: Եւ չէ այժմ ի միջի Գիրք քահանայիցն, որ բազում ինչ պատմեն վասն դարձին Սողոմոնին: Այլ եւ Աքիա Սիլոնացի բազում ինչ պատմէ վասն զղջմանն: Այս Աքիայս մարգարէ էր եւ յաւուրս Սողոմոնի...»⁷: Նարեկի մեկնիչներից Հայր Գաբրիել Ավետիքյանն ու Հակոբ պատրիարք Նալյանը⁸ վերոբերյալ հատվածն իրավամբ համեմատում են Բ Մնաց. Թ 29-ում առկա վկայութեան հետ, որտեղ մասնավորապէս նշված է. «Սողոմոնի պատմութեան մնացած մասը, սկզբից մինչեւ վերջը, գրուած են Նաթան մարգարէի գրուածքներում, սիլոնացի Աքիայի գրուածքներում, տեսանող Յովելի՛ Նաբաթի որդի Յերոբոամին վերաբերող տեսիլքում»: Ավետիքյանը նույնիսկ հավանական է համարում այն փաստը, որ Նարեկացին ակնարկում է Գ Թագ. ԺԳ 19-ում հիշատակվող Իսրայէլի թագավորների ժամանակագրութեան գիրքը⁹: Բնականաբար, նշված բոլոր երկերի բացակայութեան պատճառով բերվող բացատրութիւններն ունեն գուտ ենթադրութեան արժեք: Ավելի հետաքրքիր է դիտարկել ԽԸ գլխում Նարեկացու հաղորդած մեկ այլ տեղեկութիւն: Նա Սողոմոնի ապաշխարութեան կամ դարձի «հիշատակարան» է համարում Ունայնութեանց գիրքը. «Զդարձին իւրոյ յիշատակարան՝ ինքնապարսաւն կշտամբութեամբ, Իբր մեռեալ իսկապէս համայն աշխարհիս անձնասիրութեան, Զոր եթէ զխսկն ոք նկատեսցէ, Ունայնութեամբն է իմանալի...»: Վաղ եկեղեցու հայրերի, ինչպէս նաև հրեական միջնադարյան մեկնութիւններում Ունայնու-

⁵ Տե՛ս Grégoire de Narek, *Tragédie. Matean olbergut'ean: Le Livre de Lamentation*, introduction, traduction et notes par Annie et Jean-Pierre Mahé (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 584, Subsidia 106), Louvain 2000, p. 468, n. 713.

⁶ Տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի, *Մատեան ողբերգութեան*, աշխ. Պ. Խաչատրյանի, Ա. Ղազինյանի, Երևան, 1985, էջ 1054:

⁷ Տե՛ս անդ, էջ 1055:

⁸ Տե՛ս Յակոբ արքեպիսկոպոս Նալեան, *Մեկնութիւն աղօթից եւ ներբողինաց Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ*, Կ. Պոլիս, 1745, էջ 348-366; Հ. Գաբրիել Աւետիքեան, *Նարեկ աղօթից համառօտ եւ զգուշաւոր լուծմամբք բացայայտեալ*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1859, էջ 244-251:

⁹ Տե՛ս անդ, էջ 248-249:

թյան կամ ժողովողի գիրքը գրեթե միշտ նույնացվել է Սողոմոնի դարձի պատմության հետ¹⁰։ Այսպես, օրինակ, ժողովողի թարգմանի մեջ նշվում է, որ երբ Սողոմոնն Աստծո հոգով գուշակեց Իսրայելի թագավորության բաժանումը և Տիրոջ տաճարի կործանումը, ասաց. «Ունայնութիւն ունայնութեանց, ամենայն ինչ ընդունայն է...»¹¹։ Աշխարհի ունայնությունը ժողովողի գրքում քրիստոնյաներին բերում է ապաշխարության և աստվածային սիրո ճանաչողության։ Այս վերջին մեկնությունը եկեղեցական հայրերի (մասնավորապես Ս. Գրիգոր Նյուսացու դասական մեկնության) և ուսուցիչների ընկալումն է ժողովողի գրքի վերաբերյալ¹²։ Նարեկացին ինքն էլ այս համոզումն ունի. «Ձայս ամենայն մասունս բանից խոստովանական կանոնադրութիւն, Ի սիրոս բնաւից նախասերմանեաց ժողովողս՝ Կանոնադիր դարձելոց զղջման...»։ Սակայն հետագա տողերում Մատթանի հեղինակը բերում է մի պատկեր, որն առկա չէ ո՛չ ժողովողի գրքում, ո՛չ էլ վերը հիշատակված հայրաբանական մեկնություններում.

Որ յոգնահոսան արտասուաց ելիւք

Ձմէջ յատակի յարկին հեղեղեալ ապարանիցն իւր խրախճանութեան՝

Մաստկակակիծն ապաշաւանաւք,

Հաւրն կրիցն գերազանցեաց՝ ողորմելի ոգւոյն հեծութեամբ։

Սողոմոնի ապաշխարության այս պատկերն առկա է միայն Ի մեկնութենէ Մնացորդաց վասն ապաշխարութեան երկում։ Այսպիսով, Նարեկացին հաջորդաբար թվարկում է Սողոմոնի ապաշխարության մասին ակնարկող նրա իսկ գրած երկերը (ժողովող և Հոբի գիրք, որին նույն գլխում անվանում է՝ «...Աւտացոյն, ի նմանէ ստեղծեալն բազմահրաշատուն մարգարէաճանոն պատմագրութիւն»)՝ վերջում մեջբերելով նաև Սողոմոնի ապաշխարության մասին պատմող այս անվավեր գրքից համապատասխան հատվածը։ Ի դեպ, արդեն այս երկի ու Նարեկամատյանի միջև առկա նմանության մասին ակնարկել էին Մխիթարյան երկու նշանավոր հայագետներ՝ Գաբրիել Ավետիքյանն իր Նարեկի մեկնության մեջ և Բարսեղ Սարգիսյանն իր կազմած Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրացուցակում¹³։ Սակայն երկուսն էլ ձեռքի տակ չունեին վերոնշյալ անվավեր գրքի բնագիրը՝ անհրաժեշտ աղբյուրագիտական համեմատությունը կատարելու համար։

¹⁰ Տե՛ս **Shahé Ananyan**, "La figure de Salomon et les livres sapientiaux dans la tradition arménienne," *Revue des Etudes Arméniennes* 34 (2012), pp. 30-34: Հմմտ. նաև **C. Mopsik**, *L'Ecclésiaste et son double araméen (Qohélet et son Targum)*, Verdier, 1990:

¹¹ Տե՛ս **C. Mopsik**, նշվ. աշխ., էջ 33:

¹² Տե՛ս **Grégoire de Nysse**, *Homélie sur l'Ecclésiaste*, coll. *Sources Chrétiennes* 416, Paris 1996, pp. 113-123:

¹³ Տե՛ս **Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան**, *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեան ի Վենետիկ*, հտ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1914, էջ 109:

Անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել ևս երկու կարևոր հանգամանք: Ս. Գրիգոր Նարեկացին ապաշխարող Սողոմոնի կերպարի մեջ տեսնում է խորհրդագգածական-հոգևոր կյանքի համար երկու կարևորագույն գործոն՝ սրտի ապաշխարութիւնը և զղջման, դարձի արտասուքներ: Նարեկացին իր երկի խճ գլխում այս երկու հասկացութիւնները գտնում է Սողոմոնի գրքի՝ Ժողովողի երկում և նրա ապաշխարութեան մասին պատմող դրվագում, որտեղ մասնավորապէս ասվում է. «...եւաց նա ի խորոց սրտէ իւրմէ մինչեւ ոռոգանել զսենեակս եւ զմահիճս իւր ի տան ձմերոցաց արքայութեան իւրոյ»: Հատկանշական է, որ «ի խորոց սրտէ» արտահայտութեամբ է ամենից ավելի հատկորոշվել Ս. Գրիգոր Նարեկացու աղոթամատչանը...

Անհրաժեշտ ընդհանրացումները թողնելով մեկ այլ առիթի և սահմանափակվելով միայն աղբյուրների այս քննութեամբ՝ կարող ենք եզրակացնել:

Ա. Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու Աղոթամատչանում կիրառված սուրբգրային և արտասուրբգրային, անվավեր ու պարականոն երկերից, ինչպէս նաև հայրաբանական գրականութեան սկզբնաղբյուրների վերհանումն այսօր մեծապէս կարող է նպաստել Նարեկի առավել ամբողջական ընկալմանն ու բացատրութեանը:

Բ. Վերոնշյալ աղբյուրագիտական դիտարկումը ևս մեկ անգամ գալիս է ապացուցելու, որ Նարեկ մատչանի մեջ կիրառված սկզբնաղբյուրների վերհանումը լուրջ ներդրում կարող է դառնալ հետևյալ հարցում՝ արդյո՞ք Նարեկը գրվել է իբրև մեկ ամբողջական գործ, թե՞ տարբեր տարիների ու առիթների համար գրված աղոթքների մեկտեղման արդյունքում: Աղբյուրների կիրառման և դրանց տրված մեկնաբանութիւնների քննարկումը հաճախ բերում է Նարեկի մեջ իրարից բավական տարբեր մասերում գետեղված գլուխների միջև անսպասելի նմանութիւնների:

**o. ШАЭ АНАНЯН
ПОКАЯНИЕ СОЛОМОНА И СВЯТОЙ ГРИГОРИЙ НАРЕКАЦИ.
ПРИМЕР ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АПОКРИФИЧЕСКИХ КНИГ В
КНИГЕ СКОРБНЫХ ПЕСНОПЕНИЙ**

Ключевые слова: Св. Григор Нарекаци, *Книга скорбных песнопений*, апокрифы, царь Соломон, покаяние.

Автор предлагает, на примере использования апокрифа “Покаяние царя Соломона” в 48-ой главе Книги *скорбных песнопений* Св. Григора Нарекаци, новый механизм исследования патристических, библейских и апокрифических источников, использованных в знаменитой книге Св. Григора Нарекаци, а именно: а) идентификация дословных цитат из патристических, библейских и апокри-

фических источников в *Книге скорбных песнопений*, и б) изъяснение специальных оборотов и богословских терминов в установленных источниках, которые так или иначе отразились в *Книге скорбных песнопений*. Подобные исследования могут оказаться весьма полезными для изучающих *Книгу* с точки зрения богословских взглядов Св. Григора Нарекаци и сложения литературной формы этого произведения, а также для уточнения даты его создания.

R. F. SHAHE ANANYAN

THE REPENTANCE OF SOLOMON AND ST. GREGORY OF NAREK: AN EXAMPLE OF USING APOCRYPHA IN THE BOOK OF LAMENTATIONS

Keywords: St. Gregory of Narek, Book of Lamentations, apocrypha, King Solomon, repentance.

Based on the example of the use of the apocryphon *King Solomon's Repentance* in chapter 48 of St. Grigor Narekatsi's *Book of Lamentations*, the author suggests a new mechanism for studying the patristic, biblical and apocryphal sources of this famous work, namely: a) identification of verbatim quotations from these sources in the *Book of Lamentations*, and b) explanation of special idioms and theological terms in these sources, which in some way have been reflected in the *Book of Lamentations*. Such studies may prove to be useful for understanding Narekatsi's theological views and the literary form of his work, as well as for clarifying the date of its creation.